

Bazar iqtisadiyyatı

Min illər boyu cəmiyyət inkişaf etdikcə ictimai təsərrüfat formaları bir-birini əvəz etmişlər. Bu formalarından ən əsasları natural təsərrüfat, əmtəə təsərrüfatı və bazar iqtisadiyyatıdır.

Bu formaların hər biri digərindən bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Məsələn, əgər natural təsərrüfat formasında insanlar yalnız öz tələbatlarını ödəmək məqsədi ilə məhsul istehsal edirdilərsə, əmtəə təsərrüfatı formasında öz tələbatlarından artıq məhsul istehsal etməyə başladılar.

Amma bu təsərrüfat formalarının fərqli cəhətləri olsa da, onların ümumi cəhətləri də var. Ən ümumi cəhətlərdən biri hər hansı forma ondan əvvəl gələn formanın inkişafı nəticəsində meydana gəlməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı natural və əmtəə təsərrüfatı formalarından xeyli sonra meydana gəlmiş və müasir dövrdək gəlib çıxmışdır. Bu anlayışın meydana gəlməsi kapitalist münasibətlərinin (iqtisadiyyatının) yaranması ilə demək olar ki, eyni zamanda meydana gəlmişdir. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı bazar iqtisadiyyatının da inkişafına səbəb oldu.

Bazar iqtisadiyyatının mövcud olması üçün bəzi amillərin olması zəruridir. Bu amillərə inkişaf etmiş ictimai əmək bölgüsü, əmtəə təsərrüfatının geniş əhatəyə malik olması, bazarın əsasını təşkil edən tələb və təklifin yüksək dinamikliyi, iqtisadi demokratikləşmə, istehsalın və bazar infrastrukturunun genişlənmə meylinin güclənməsi və s. proseslər daxildir. Bunları bazarın iqtisadiyyatının genetik əsasları da adlandırırlar. Daha sonra adı çəkilən bu genetik əsaslar inkişaf edərək bazar iqtisadiyyatının səciyyəvi komponentinə çevrilmişlər.

Cəmiyyətin bu təsərrüfatçılıq formasında çox mülkiyyətçilik mühüm rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatında mülkiyyətin özəl, dövlət, kooperativ, səhmdar kimi növləri var. Adı çəkilən mülkiyyət tiplərinin hər biri bazar iqtisadiyyatı sistemi ilə vəhdət təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatının ən vacib komponentlərindən biri də sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcudluğudur. Sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatında həlledici rol oynayır.

Tarixi insan cəmiyyətinin yaranması ilə bağlı olan istehsal və istehlak amilləri bazar iqtisadiyyatında mühüm rol oynayırlar. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu iki amil daimi xarakter daşıyır. Onların əsas təzahür forması topdan bazar sövdələşmələridir.

Müasir bazar münasibətlərinə xas olan ən əsas cəhətlərdən biri də bazar iqtisadiyyatının fundamental prinsipləri sayılan şəxsi iqtisadi azadlıq, iqtisadi demokratikləşmə və liberallaşdırmaqdır. İqtisadi azadlıq dedikdə ilk növbədə istehsalçının istədiyi məhsul istehsalı ilə məşğul olma imkanındır.

Bazar infrastrukturuna malik olma müasir bazar iqtisadiyyatının mərkəzi cəhətlərindən biridir. Bura birjalar, gömrük sistemləri, kommertiya sığorta təşkilatları, reklam agentlikləri, auditor kampaniyaları, topdan və pərakəndə satış strukturları daxildir.

Bu təsərrüfatçılıq formasının aparıcı amillərindən biri mənfəət əldə etməkdir. Bazar iqtisadiyyatının mövcudluğu şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətində mənfəət əldə etmək üçün riskə getmək, digər sahibkarlarla mübarizədə qalib gəlmək vacibdir. Bu sadaladıqlarımızın hər biri bazar iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərir.

Bir çox iqtisadçılar bazar iqtisadiyyatına dövlətin təsirinin olub-olmaması məsələsi ətrafında mübahisə etmişlər. Bu məsələ müxtəlif cərəyanın nümayəndələri tərəfindən müxtəlif cür şərh olunur. Məsələn, neoklassiklər bazar iqtisadiyyatına dövlətin təsirinin olmamasının tərəfdarıdır. Neoklassiklərdən fərqli olaraq keynsçilikdə isə bazara dövlət müdaxiləsinin zəruriliyi önə çəkilir.

Keçid dövründə bazar iqtisadiyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi vacib şərtədir və daha çox səmərə verə bilər. Əslində, neoklassiklər də dövlətin bazara təsirinin çox cüzi olmasının tərəfdarıdır. Lakin onlar dövlət tənzimlənməsinin yalnız bazar üçün zəruri şəraitin yaradılmasında görürdülər.

İqtisad elminin banilərindən sayılan Adam Smitin fikri isə bazar iqtisadiyyatında tələblə təklifdən asılı olaraq dövlətin minimal dövlət müdaxiləsi ilə bazarın özünüidarəsidir. O, bunu “gözəgörünməz əllər”lə idarəsi ilə əlaqələndirirdi.

A.Smitdən fərqli olaraq keynsçiliyin banisi olan Keyns bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsi vacib sayır. O, dövlətin tənzimlənməsi yolu ilə bazarın mənfə xüsusiyyətlərindən, qüsurlarından olan inflyasiyaya təsir edə biləcəyinə inanırdı. Bundan başqa bu cərəyanın nümayəndələri bazar iqtisadiyyatına keçiş şəraitində mövcud dəyişikləri mənimsəmək, səhvlərin neqativ nəticələrini aradan qaldırmaq, keçmiş irsdən dəyərli olanları saxlamaq kimi məsələlərin həllini də vacib sayırdılar.

Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda bazar və bazar iqtisadiyyatı anlayışları arasında heç bir fərqi olmadığı qeyd olunur. Lakin bu fikri doğru qəbul etmək olmaz. Çünki bazar iqtisadiyyatı, digər adı ilə bazar iqtisadiyyatı sistemi anlayışı mahiyyətinə görə fərqlidir, başqa sözlə desək, başqa elmi və praktiki məna kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçiş hər ölkədə eyni zamanda olmamışdır. Fərqli zamanlarda yaranan bu təsərrüfatçılıq formasının hər xalqın adət-ənənələrinə, yaşam tərzinə, mövcud olan mülkiyyət növlərinə, dövlətin yeritdiyi siyasətə və tənzimləməyə uyğun olaraq yaranması onun modellərinin yaranmasına gətirib çıxardı. Müasir bazar iqtisadiyyatının üç modeli var. Bunlar liberal (amerikan), sosial yönümlü (alman) və sosial-demokrat (isveç) modelləridir.

Bazar iqtisadiyyatının bu forması çox geniş bir iqtisadi anlayış olmaqla özündə cəmiyyət həyatında mühüm rol oynayan anlayışları birləşdirir. Məhz bu səbəbə görə də, onu cəmiyyətin ən vacib təsərrüfatçılıq forması kimi qələmə verirlər.